

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi Research Article

Muhasebe-i Evkâf-ı Hümâyun Defterlerine Göre Trabzon Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı (1860-1875): Analitik Bir İnceleme

Trabzon Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Foundation (1860-1875) According to Muhasebe-i Evkâf-ı Hümâyun Books: An Analytical Review

Ahmet GÜLENC

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
ahmetgln@gmail.com

Orcid ID: 000-0003-1626-7271

Öz: Vakıf, menkul veya gayrimenkul herhangi bir malı veya mülkü, Allah'ın rızasını kazanmak ve hayra vesile olması için tahsis etmek anlamına gelmektedir. Vakıflar tarihi süreç içerisinde kuruldukları yerleşim birimlerinin şehir kimliğine kavuşmasını sağlamış ve şehrin ekonomik, sosyal, idari ve kültürel açıdan canlanmasına katkı sağlamışlardır. Vakıflar ayrıca yeni fethedilen bölgelerin İslamlaşmasını ve Türk-İslam kimliği kazanmalarına büyük oranda katkı sağlamışlardır. Vakıflar sayesinde devlet hazinesinden para çıkmaksızın halkın ihtiyaç duydukları barınma, sağlık, eğitim, sosyal tesisler gibi daha birçok insani ve beledi ihtiyaçları karşılanmıştır. Yine, vakıflar bünyelerinde barındıkları istihdamlarla işsizliğin azalmasına da katkıda bulunmuşlardır. Bu çalışmada, yukarıda izah edilen kavramsal çerçevede Trabzon'un fethini müteakip şehirde kurulan en önemli vakıflardan biri olan ve şehrin Türk-İslam kimliği kazanmasında önemli bir yer teşkil eden Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı incelenmiştir. Vakfın gelir ve gider kaynakları, miktarları, yerleri, nitelik ve nicelikleri döneme ait vakıf muhasebe defterlerine göre ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Ayrıca vakıfların merkezileşmesi ve önemlerini kaybetmeye başladıkları dönemde, söz konusu durumun vakıf için ne derece etkili olduğu da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, vakıf, Fatih Sultan Mehmed, evkâf-ı hümâyun, muhasebe.

Abstract: Waqf means to assign movable or immovable property or possessions in order to gain the approval of Allah and to serve for good. Waqfs have enabled the settlements in which they were established in the historical process to gain an urban identity and contribute to the economic, social, administrative and cultural revitalization of the city. Waqfs also contributed greatly to the Islamization of the newly conquered regions and the appropriation of a Turkish-Islamic identity. Thanks to the waqfs, many humanitarian and communal needs of the people such as housing, health, education, social facilities, etc. could be met without the need for money from the state treasury. The waqfs also helped to reduce unemployment through the jobs they created. This study analyzes the Abu'l-feth Sultan Mehmed Khan Hazretleri Waqfs, which is one of the most important waqfs established in the city after the conquest of Trabzon within the conceptual framework explained above, and which has an important place in gaining the Turkish-Islamic identity of the city. The sources of income and expenditure, amounts, locations, qualities and quantities of the waqfs were analyzed in detail using the Waqf's accounting books from this period. In addition, the extent to which this situation was effective for the waqf during the period in which the waqfs were centralized and began to lose importance was evaluated.

Keywords: Trabzon, foundation, Fatih Sultan Mehmed, Evkâf-ı Hümâyun, accounting.

Geliş Tarihi:24.01.2024

Kabul Tarihi:12.08.2024

Yayın Tarihi:31.08.2024

Atıf: Gülenç, A. (2024). Muhasebe-i Evkâf Humâyun defterlerine göre Trabzon Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı (1860-1875): Analitik Bir İnceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 751-768. Doi: 10.33437/ksusb.1424929

GİRİŞ

İslam hukukuna göre vakıf, menkul veya gayrimenkul herhangi bir malı veya mülkü Allah'ın rızasını kazanmak ve hayra vesile olması için ebediyen tahsis etmek anlamına gelmektedir (Ömer Hilmi Efendi, 1307: 2; Mehmed Salahi Bey, 1313: 630; Yazır, 2020: 70; Berki, 1957, 23; Berki, 1964, 44; Günay, 2012: 475). Vakfın temelinde, insanlığa karşı şahsî ve vicdanî sorumluluk hissi, iyilik, şefkat, yardımlaşma, dayanışma duygusu ve benzeri değerler ile tüm bu değerleri kendisine ilke edinmiş şahsın hür iradesi yatmaktadır (Yediyıldız, 2012: 479). Vakfın geçerli olabilmesi bazı unsurları taşıması gerekmektedir. Bunlar; vakıf (vakfeden kimse), vakfiye (irade beyanı), mevkûf (vakfedilen mal) ve mevkûfun aleyh (vakıftan yararlanan kimseler)'tir (Aydın, 2007: 265-270; Ekinci, 2008: 414-416). Vakfın meydana gelmesinde sahibinin ortaya koyduğu şartlar, İslâm esaslarına ters düşmediği sürece değiştirilemez ve ilgililer, vakfı belirlenmiş şartlar çerçevesinde işletmeye mecburdurlar. Vakıf malları aynen muhafaza edilir, bakımı yapılır ve vakfedildiği yönde kullanılır. Vakfedilen malın gelir getiremez duruma gelmesi veya gideri gelirinden fazla olursa kadının görüşü alınarak satılır ve bedeli karşılığında uygun bir mal alınarak yerine konulurdu (Karaman, 2008: 291).

İslam tarih ve uygarlığının sosyo-ekonomik ve kültürel gelişiminde önemli bir yer teşkil eden vakıf kurumları, statülerini VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar etkili bir şekilde idâme etmişlerdir. İslamiyet'in kabulünü müteakip ilk Türk-İslam Devletleri ve Selçuklularda gelişim gösteren vakıflar, Osmanlı Devleti döneminde zirveye ulaşmıştır (Köprülü, 1983: 351; Kayaoğlu, 1984: 148; Yediyıldız, 1986: 153; Öztürk, 2005: 19). Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren vakıflar, hem yer aldığı mahal ve/veya memleketin bayındır olmasını sağlamış hem de devlete ait kamu hizmetlerinin önemli bir kısmını karşılamışlardır (Barkan, 1942: 354). Vakıflar sayesinde devletin hazinesinden harcama olmaksızın halkın sağlık, barınma, yemek vb. insani ihtiyaçları karşılandığı gibi cami, mescid, kütüphane, aşevi, medrese, hastane, mektep, çeşme vb. sosyal yapılar da inşa edilmiştir (Genç, 2014: 9-17; Ortaylı, 2008: 315). Vakıflar bulunduğu yerleşim biriminin iktisadi açıdan zenginleşmesini de sağlamıştır. Vakfa vakfedilen gayrimenkullerin kiralanması, arazilerin ekilip-biçilmesi, mahsulün satılması, istihdam sağlanması, vakıf mallarının bakım-onarım ve ihtiyaçlarının giderilmesi ticaretin canlanmasına ve sürekliliğine katkıda bulunmuştur (Bizbirlik, 1999: 59-60). Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik, kültürel ve idari açıdan şehir kimliği taşımasında önemli etki ve katkıları olan vakıflar, aynı zamanda şehirlerin kırsal yerleşmelerden farklı bir görünüm kazanmalarına olanak sağlamıştır (İnalçık, 2009: 92; Bayartan, 2008: 172). İnalçık (2013: 155) vakıfların, toplumun bekâsı ve refahı için en önemli sosyal örgüt olduğunu ifade etmiştir. Ülken (2006: 37) de vakıfları, Türk şehirciliğinin doğması, gelişmesi ve her türlü baskı ve saldırılara karşı korunmasında büyük rol oynamış esaslı bir sosyal kurum olarak tarif etmiştir.

Vakıflar, sultan tarafından onaylanan vakfiye şartlarına göre idare edilirdi. Vakfiyelerde, vakfın gelir kalemleri ve gelirlerin kullanım amaçları açık bir şekilde belirtilerek dini ve siyasi güvence altına alınırdı. Vakfın gelirlerini, vakfiyede yer alan şartlara göre sevk ve idare etmek, gelir ve giderlerin muhasebesini yapmak için ise mütevelliler tayin edilirdi (İnalçık, 2003: 147; Kütükoğlu, 2018: 60). Vakfın, bânîsinin (kurucu) vakfiyede belirttiği amaca aykırı hizmet etmesi durumunda devlet, müdahale edebilir ve şer'an haklı başka bir hususa tahsis edilebilmekteydi (İnalçık, 2019: 245-246). Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik, idari ve kültürel yapısında önemli bir yer teşkil eden vakıfların idaresi ve işleyişinde XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren merkezileşme politikası uygulanmaya başlanmıştır. III. Selim döneminde kısmen başlatılan vakıfların merkezileşme politikaları, II. Mahmut döneminde bazı önemli vakıfların devletin denetimi altına girmesiyle ivme kazanmıştır. Ekim 1826 tarihinde kurulan Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti ile yavaş yavaş sadârete, meşihata, reîsülküttaplığa, Haremeyn evkafı müfettişliğine, kaptan-ı deryalığa ve Dârüssaâde ağalığına bağlı zengin vakıfların idaresi tek çatı altında birleştirilmiştir. Zamanla devlet genelindeki diğer vakıflar da bu nezârete bağlanmıştır. (Yediyıldız, 1989: 63-64; Öztürk, 1995: 521-523; Ekinci, 2004: 250; Ortaylı, 1987: 112). Nezaretin kuruluşu ve evkaf idaresinin merkezileşmesi, devlete vakıf işlerine büyük oranda müdahale imkânı vermiş bu durum ise ilerleyen süreçte vakıfların işleyişi ve gelirlerinin merkezi hazineye nakledilmesi noktasında bazı olumsuzluk ve yolsuzlukların meydana gelmesine neden olmuştur (Çizakça, 2017: 87). Tanzimat Fermanı'nın (3 Kasım 1839) ilanından sonra ise vakıfların üzerindeki denetimler daha da artmış ve vakıflardan elde edilen gelirler, devlet hazinesine aktarılmaya başlanmıştır. Bu durum, vakıfların zamanla önemini kaybetmesine ve dolayısıyla bazılarının zaman içerisinde kapanmalarına neden olmuştur (Öztürk, 1995: 69; Hatemi, 1985: 1668; Öztürk, 1992: 29-31).

Bu çalışmada, Tanzimatın ilanını müteakip vakıfların merkezileşme ve zayıflamaları döneminde, Trabzon'un Orta Hisar semtinde yer alan Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Camii Vakfı'nın, 1860-1875 yıllarına ait gelir-gider muhasebesi, Evkâf-ı Hümâyün muhasebe defterlerine göre ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Vakfın, Trabzon şehri için ihtiva ettiği sosyal, ekonomik ve kültürel önem, kuruluş amacına uygun bir şekilde faaliyet yapıp yapmadığı, gelir ve giderlerinde meydana gelen dalgalanmaların nedenleri, vakfın merkezileşme süreci ve incelenen dönemde vakfın ekonomik açıdan zayıflayıp zayıflamadığı çalışmanın temel problemiğidir.

VAKFIN KURULUŞ TARİHÇESİ

Osmanlı Devleti'nin genel sistematığının yerel düzeydeki işleyişinin bir göstergesi olarak Trabzon'daki vakıflar, 1461'de şehrin fethiyle birlikte toplumsal hayatın ihtiyaç duyduğu müesseseler olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Vakıfların Trabzon'da, şehrin dinî, iktisadî, eğitim ve toplumsal hayatına önemli derecede etki ettiğini ve fetihden itibaren şehrin fiziki yapısının değişiminde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Vakıflar sayesinde şehirdeki beledi, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, din ve eğitim kurumlarına kadar birçok hizmet devlet hazinesinden harcama yapılmaksızın karşılanmıştır (Usta, 2022: 182-184; Fatsa, 2015: 62).

Fatih Sultan Mehmed, 1461'de Trabzon'u fethettikten hemen sonra IV-V. yüzyıllarda Romalılar tarafından inşa edilen ve Trabzon'un ilk kilisesi olarak bilinen Panagia Chrysocephalos'u camiye çevirerek burada ilk Cuma namazını kılmıştır (Karpuz, 2018: 36-38; Karpuz, 2007: 407; Sarı, 2021: 1199; Tuluk, 2021: 261). Daha sonra caminin bakım, onarım ve diğer masraflarının karşılanması için aynı adla vakfını da kendisi kurmuştur. 1481-1486 yılları arasındaki tahrir kayıtlarına göre Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen on dokuz cemaat cami çevresindeki mahallere iskân edilmiştir. Böylece cami ve vakıf sayesinde şehrin ilk Müslüman Mahallesi de teşekkül etmeye başlamıştır.¹ Cami vakfıyla ilgili ilk bilgilere 1486 tarihli tahrir defterinden ulaşılmaktadır (Bostan, 2002: 396). Bu dönemde vakfa ait imâret, mekteb, medrese ve darü'l-kurrânın bulunması şehrin merkezinin burası olmasını sağlamıştır. (Açık, 2022: 159). 1523 yılına ait tahrir defterinde Cami-i Atik olarak kayıt edilen camii, tarihi süreç içerisinde Fatih Camii, Ortahisar Camii ve Fatih Büyük Camii olarak zikredilmiştir (Usta, 2015: 79).

Cami vakfının kuruluşunu müteakip XV-XIX. yüzyıllar arasında vakfa birçok mal ve eşya vakfedilmiştir. 1486 tarihli tahrirde göre Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na ait 21 dükkânın kirası 2608 akçedir. 1515-1532 yıllarını ihtiva eden tahrir kaydında cami vakfının gelir kalemleri arasında aylık kiralari 439 akçe olan 53 göz dükkân, Değirmendere mevkinde 24 göz değirmenin aylık kirası 175 akçe, Ortakale'deki hamamın aylık kirası 398 akçe, kale dışındaki hamamın aylık kirası 172 akçe ve pazarda bulunan kervansarayın aylık kirası 20 akçe olmak üzere yıllık toplam 14.448 akçedir. 1583 tarihli tahrirde, vakfın gelir kalemleri arasında; 51 göz dükkânın aylık kirası 452 akçe, 15 bab değirmenin aylık kirası 181 akçe, Ortahisar'daki hamamın aylık kirası 398 akçe, Tabakhane'deki hamamın aylık kirası 172 akçe ve kervansarayın aylık kirası olan 20 akçe yer almaktaydı. 1565-1640 tarihleri arasında vakfın gelir kalemleri arasında; Tabakhane hamamı, Orta Hisar'daki Kâfir hamamı, Kule hamamı, Balıkçı pazarında bulunan 2 dükkân, Abacılar çarşısında yer alan 1 balıkçı ve 2 abacı dükkânı, Orta Hisar'da yer alan boş bir arazi, Değirmendere'de bulunan biri 3 göz ve diğeri 4 göz olan 2 değirmen, Çeşme başındaki cami yanında bulunan 1 dükkân ve Abacılar çarşısında haffaflar (ayakkabıcı) tarafından kullanılan 2 dükkân bulunmaktaydı. (Bostan, 2002: 398-399; Açık, 2022: 159; Gökbiğın, 1962: 309; Jennings, 1990: 275-276). XVII. yüzyılın ortalarında vakfa gelir sağlayan dükkân ve hamam gibi akarlar ile önemini korumaya devam etmiştir (İnan, 2013: 51-52). XVIII. yüzyılın ikinci yarısında vakfın kâtipliğinde bulunan Mustafa Efendi'nin, kendi isteği ile görevden ayrılması üzerine yerine padişahın beratı ile Mehmed Halife tayin edilir. Bu durum vakfın mezkûr dönemde de aktif olarak faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir (Öksüz, 2006: 89-90).

VAKFIN GELİRLERİ

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Tanzimat'ın Trabzon'da tatbik edilmesiyle beraber şehirdeki vakıfların sayım ve denetimi yapıldı. 1847 yılı da dâhil olmak üzere vakıfların eski gelir ve giderleri

¹ Bu cemaatler; Camâ'at-i Niksar, Sonisama'a Kalanik, Lâdik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorumlu, Gümüş, Merzifon, Tokat, Nefs-i Samsun, nâhiye-i Samsun, Turhal, Zile, Göl Canik, Satılmış Canik, Kağala ve Gedegâre (Gedegra)'dir. Bkz. (Açık, 2022: 159).

incelenerek hesapların daha sistemli ve ayrıntılı bir şekilde kayıt edilmesi için çalışmalara başlandı (Saydam, 2003: 188). Literatürde çift taraflı defter tutma şeklinde ifade edilen bu yöntem sayesinde, gelir ve giderler ayrı sayfalara yazılmakta böylece hesaplamalar daha kolay bir şekilde yapılmaktaydı (Sürmen, 2020: 107-108; Akçay, 2017: 1886-1887).

1845-47 yılları arasındaki muhasebe defterleri kayıtlarında, vakfın gelir kalemlerinin türleri yazılmamış sadece toplam gelirleri kayıt edilmiştir. 1848-49 mali yılında vakıf gelirleri: kule hamamının yıllık 4000 kuruş olan kirası, vakfa ait bir fırının yıllık 260 kuruş kirası, iki mağazanın yıllık % 37,5 oranındaki kira hissesi 1087 kuruş, vakfa ait dükkânların arsa kirası 265 kuruş, Uzunzâde vakfından elde edilen su geliri yıllık 30 kuruş, Halil Paşa hamamının arsa kirası olan yıllık 30 kuruş ve camide yakılan büyük mumların yeniden döküldüğünde yanmadıkları için satılmaları sonucu elde edilen yıllık 300 kuruş ücretinden meydana gelmekteydi. 1848-49 mali yılında vakfın toplam gelir miktarı 5.972 kuruştur. 1849-50 yılına gelindiğinde vakfın toplam gelirleri, bir önceki yıla göre % 4,23 azalarak 5.719 kuruşa inmiştir. Bu dönemde vakfa gelir sağlayan gayrimenkuller ve gelir miktarları ise şu şekildedir: Kule hamamı kirası 4.000 kuruş, fırının kirası 260 kuruş, mağaza kirası 1087 kuruş, Uzunzâde Hacı Mehmed Ağa vakfından su kirası 40 kuruş, Halil Paşa hamamının arsa kirası 30 kuruş, dükkânların arsa kirası 265 kuruş ve vakfın bir önceki seneden kalan gelir fazlası olan 37,5 kuruştur. (MŞH.ŞSC.d. TŞŞ, Defter No: 1976: 18a; MŞH.ŞSC.d. TŞŞ, Defter No: 1978: 76a; Saydam, 2003: 188).

İncelenen dönemde, Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı'nın başlıca gelir kalemlerini iki başlık altında toplamamız mümkündür. Bunlar; kira gelirleri ve arsa gelirlerdir. Vakfa en fazla gelir getiren gayrimenkuller arasında kira gelirleri, ilk sırada yer almaktadır. Vakfa ait han, hamam, dükkân ve mağaza gibi mülklerin kiraya verilmesi sonucu bu gayrimenkullerden vakfa gelir sağlanmaktaydı. İncelenen dönemde, vakfa kira karşılığında gelir getiren gayrimenkullerin bir kısmının Trabzon'un fethi akabinde vakfa vakfedilmiş gayrimenkuller olduğu tespit edilmiştir. Bu durum vakfa gelir sağlayan bazı gayrimenkullerin tarihi süreç içerisinde süreklilik arz ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Söz gelimi, 1515-1532 ve 1565-1640 yıllarını ihtiva eden tahrir kayıtlarında vakfın kira gelirlerinden olan Gâvur¹ ve Kule hamamlarının kiralari, incelenen dönemde de vakfa gelir sağlayan gayrimenkuller arasındadır (Bostan, 2002: 398; Usta, 2015: 80; Öksüz, 2006: 88-89).

İncelenen döneme ait 1860-61 mali yılına ait vakıf muhasebe defterine göre vakfın gelirleri; yukarıda ifade edilen Gâvur ve Kule hamamlarının kiralari ilaveten Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirası, Zağanos kapısında yer alan çörekçi fırını kirası, Meydan-ı şarkide vaki bahçe² kirası, Meydan'a gelip giden hayvanlardan hâsıl olan gübreden elde edilen gelir, Meydan'da Kethüdazade Abdulhalim Ağa'nın han ve dükkân arsaları kirası, Kasaphane kirası, Yalıhanı arsası kirası, Alacahan arsası kirası, Mehmedpaşazâdelerin meydanda yer alan dükkân arsaları kirası, Uzunzâde vakfından alınan çeşme suyu kirası, Muradhanzâde İbrahim Bey'in bir kıta bahçesi kirası, Hacı Kasım mahallesinde Kokonos Karyesinden alınan su kirası, Çukurçayır'dan alınan kira, Halil Paşa'nın meydandaki dükkân arsaları kirası ve Halil Paşa'nın meydandaki iki bab hamamın arsaları kirasından müteşekkildir (EV. D. No: 17174: 1-2). Bu dönemde, vakfın toplam gelir miktarı ise 13.514 kuruş olarak hesaplanmıştır (EV. D. No: 17174: 1-2).

1861-62 yılına ait vakıf defterinde, 1860-61 yılına göre Gâvur hamamının yıllık kirası % 33,3 oranında artarak 8.000 kuruş olmuştur. Kule hamamının 1.800 kuruş olan kirası ile Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarının yarım hisse kiralari olan 1850 kuruş aynı şekilde alınmaya devam edilmiştir. Zağnos kapısındaki çörekçi fırınının kirası bir önceki yıla göre % 18,75 azalarak 650 kuruş, meydandaki vakıf bahçesinin kirası ise % 25 azalarak 150 kuruş olmuştur. 1860-61 yılında vakfın gelirleri arasında % 2'lik (250 kuruş) yer kaplayan ve meydandan gelip geçen hayvanlardan hâsıl olan gübreden elde edilen gelir, 1861-62 yılından itibaren inceleme döneminin sonuna kadar vakfın gelir kalemleri arasında artık gösterilmemiştir. Vakfa gelir sağlayan diğer han, hamam, dükkân, mağaza ve kasaphanenin yıllık

¹ Hamam, XV. ve XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında Kâfir Hamamı olarak kayıt edilmiştir. İncelenen dönemde "Kâfir" veya "Kefre" hamamı şeklinde vakıf muhasebe defterlerine kayıt edilmiştir.

² Fatih Sultan Mehmed Han Camii Vakfı adına tescil edilmiş ve vakıf mülkiyeti Cumhuriyet dönemine kadar devam eden bahçe, ilerleyen süreçte "Millet Bahçesi", "Halk Bahçesi", "Memleket Bahçesi" ve "Belediye Bahçesi" isimleriyle anılmıştır (Küçüküçürlü, 2018: 622-623).

kiralarında bir değişiklik olmamıştır. Vakfın toplam geliri ise bir önceki yıla (13.514 kuruş) göre % 11,4 artarak 15.064 kuruşa yükselmiştir (EV. D. No: 17174: 1-2).

1862-63 mali yılına ait evkafın gelirleri incelendiğinde; Gâvur hamamı, Kule hamamı, Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarının yarım hisse kiraları ve meydanda yer alan bahçenin kiralarında bir değişikliğin olmadığı tespit edilmiştir. Sadece Zağanos kapısındaki çörekçi fırınının kirası % 7,6 oranında azalarak 650 kuruştan 600 kuruşa indirilmiştir. Vakfa gelir sağlayan diğer han, hamam, dükkân, mağaza ve kasaphanenin yıllık kiralarında bir değişiklik olmamıştır. Vakfın toplam geliri 1861-62 yılına göre % 0,3 azalarak 15.014 kuruş olmuştur (EV. D. No: 17174: 1-2).

1863-64 yılına ait evkaf muhasebe defterine göre vakfın toplam geliri bir önceki seneye göre % 3,24 oranında azalarak 14.527'a inmiştir. Bu yılda Gâvur hamamının yıllık kirası % 6,25 oranında azalarak yıllık 8.000 kuruştan 7.500 kuruşa, Zağanos kapısında yer alan çörekçi fırınının kirası % 16,6 azalarak yıllık 600 kuruştan 500 kuruşa, Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarının kirası % 18,9 oranında azalarak yıllık 1850 kuruştan 1500 kuruşa ve meydanda bulunan bahçenin kirası % 33,3 oranında azalarak yıllık 150 kuruştan 100 kuruşa indirilmiştir. Vakfa ait gayrimenkullerden arasındaki Kule hamamı ve Uzunzâde vakfından alınan su kirası bedelinde artışlar olduğu tespit edilmiştir. Kule hamamının kirası % 137,4 oranında artarak yıllık 1800 kuruştan 4275 kuruşa, Uzunzâde vakfından alına su kirası bedeli de % 76 oranında artarak yıllık 25 kuruştan 44 kuruşa yükseltilmiştir. Vakfa gelir sağlayan diğer han, hamam, dükkân, mağaza ve kasaphanenin yıllık kiralarında bir değişiklik olmamıştır (EV. D. No: 18272: 3).

1866-67 yılına ait vakıf defterinde vakfa gelir sağlayan gayrimenkul kiraları daha özet bir şekilde kayıt edilmiştir. Bu dönemde Gâvur hamamının yıllık kirası 1863-64 yılına göre % 42,1 oranında azalarak yıllık 4335 kuruşa, Kule hamamının kirası % 12,2 oranında azalarak yıllık 3.750 kuruşa düşmüştür. Zağanos kapısında yer alan çörekçi fırının kirası % 40 artarak 700 kuruşa, Mehmedpaşazadelerin meydanda yer alan dükkân arsaları kiraları da % 44'lük bir artışla yıllık 180 kuruşa çıkarılmıştır. Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirasında bir değişiklik hâsıl olmayarak yıllık 1500 kuruş alınmaya devam edilmiştir. 1863-64 yılına göre 1866-67 yılında vakfın yıllık toplam gelirleri % 0,4 azalarak 14.527 kuruştan 14.465 kuruşa düşmüştür (EV. D. No: 20098: 1).

1869-70 yılında vakfa gelir sağlayan gayrimenkullerin sayılarında artış olmasına rağmen özellikle kule hamamı, Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirası ve Mehmedpaşazadelerin meydanda yer alan dükkân arsaları kiralarında yaşanan düşüşler, 1866-67 yılına göre vakfın yıllık toplam gelirinin % 20,7 azalarak 11.459 kuruşa inmesine neden olmuştur. Bu dönemde vakfa gelir sağlayan gayrimenkullere, Camii şerifin kürsi şeyhliğine meşrut iki tane bakkal ve dükkân ile Meydan'da yer alan Protestan mektebi arsasının kiraları ilave edilmiştir (EV. D. No:21084: 2-3).

Tablo 1. Vakfın gelir muhasebesi (1860-1870/Kuruş)

Vakfın Gelirleri	Taşınmaz türü	1860-1861	1861-1862	1862-1863	1863-1864	1866-1867	1869-1870
Gâvur Hamamı kirası	Hamam	6000	8000	8000	7500	4335	5000
Kule Hamamı kirası	Hamam	1800	1800	1800	4275	3750	3000
Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirası	Mağaza	1850	1850	1850	1500	1500	1300
Zağanos kapısında yer alan çörekçi fırını kirası	Fırın	800	650	600	500	700	700
Meydan-ı şarkide vaki bahçe	Bahçe	200	150	150	100		
Meydan'a gelip giden hayvanlardan hâsıl olan gübre	Gübre	250					
Meydan'da Kethüdazâde Abdulhalim Ağa'nın han ve dükkân arsaları kirası	Han ve Dükkân	75	75	75	75		75
Kasaphane kirası	Kasaphane	200	200	200	200		335
Yalıhanı arsası kirası	Han	10	10	10	10		10

Alacahan arsası kirası	Han	10	10	10	10		10
Mehmedpaşazâdelerin meydanda yer alan dükkân arsaları kirası	Dükkân	125	125	125	125	180	125
Uzunzâde vakfından alınan çeşme suyu kirası	Çeşme suyu	25	25	25	44		44
Muradhanzâde İbrahim Bey'in bir kıta bahçesi kirası	Bahçe	3	3	3	3		
Hacı Kasım mahallesinde Kokonos Karyesinden ahz olunan su kirası	Su	20	20	20	20		20
Çukurçayır'dan alınan kira	Diğer	100	100	100	100		100
Halil Paşa'nın meydandaki dükkân arsaları kirası	Dükkân	35	35	35	35		35
Halil Paşa'nın meydandaki iki bab hamamı arsaları kirası	Hamam	30	30	30	30		30
Camii şerifin kürsi şeyhliğine meşrut iki bab bakkal ve dükkân kirası	Dükkân						600
Meydanda yer alan Protestan mektebi arsası kirası	Mektep						75
Toplam		13514	15064	15014	14527	14465	11459

Tablo 1 ve 2'de görüldüğü üzere 1870-71 yılında vakfın toplam gelir miktarı ve gelir türleri 1869-70 yılı ile hemen hemen aynı şekildedir. Sadece Zağanos kapısında yer alan çörekçi fırının kirası, fırında yaşanan yangın nedeniyle alınmamıştır (EV. D. No: 40512: 2-3). 1871-72 yılında vakfa gelir getiren gayrimenkullerin sayısında artışlar hâsıl olmuştur. Muhtemelen bu dönemde daha önce vakfa kira ödemekle mükellef olduğu halde herhangi bir ödemede bulunmamış kişiler tespit edilmiş ve kira ödemeleri, vermedikleri yıllar dâhil kendilerinden tahsil edilmiştir. Söz gelimi, Trabzon'un önemli ayanlarından olan ve kökenleri Trabzon'un fethine kadar giden Şatırzâdeler ailesinden (Öksüz, 2010: 173), Şatırzâde Ömer Beyin 27 yıldır değirmen ve fırın arsası kirasını ödemediği tespit edilmiş ve tüm bu yıllara ait toplamda 194 kuruş arsa kirası kendisinden tahsil edilmiştir. Yine Trabzon'un önemli ayanlarından olan Kethüdazâdeler ailesinden (Emecen, 2001: 196) olduğu tespit edilen Kethüdazâde isimli şahsın, vakfa ait değirmen arsası kirasını 24 yıldır ödemediği tespit edilmiş ve bu yıllara ait toplam 46 kuruş kendisinden tahsil edilmiştir. Benzer şekilde Hacı Batu dükkânları arsa kirasının 27 yıllık bedeli olan 168 kuruş, Hacı mağazası kirasının 7 yıllık kira bedeli olan 57 kuruş, Karakollukçuoğlu'nun 23 yıldır ödemediği değirmen kirası bedeli olan 48 kuruş, Simlizâde ve Yelkenci Hacı Mustafa Efendilerin 6 yıldır ödemedikleri mağazaları kira bedeli olan 25 kuruş, Mahmud Efendi'nin 19 yıldır ödemediği mağazası kira bedeli olan 45 kuruş ve Cemal Ağa'nın Meydan'da yer alan kahve dükkânları arsasının 17 yıllık kira bedeli olan 77 kuruş, 1871-72 yılında toplu olarak tahsil edilmiştir. Bu dönemde eski borçların toptan tahsil edilmesinin yanı sıra, bazı vakıf gayrimenkullerinin kiralarında da artışların yapıldığı tespit edilmiştir. Söz gelimi, bir önceki yılda 3300 olan kule hamamının kirası, 1871-72 mali yılında % 27,2 oranında arttırılarak 4200 kuruşa çıkarılmıştır. Benzer şekilde, Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirası % 7,6 arttırılarak yıllık 1400 kuruşa, Zağanos Kapısında yer alan ve camii şerifin kürsü şeyhliğine meşrut iki dükkânın kirası % 4,7 arttırılarak yıllık 660 kuruşa yükseltilmiştir. Bu durum vakfın toplam gelirinin bir önceki yıla göre % 15,8 oranında artarak 13.262 kuruş olmasını sağlamıştır (EV. D. No: 40512: 2-3).

1872-73 yılında Kefre ve Kule hamamları başta olmak üzere vakfa gelir getiren diğer gayrimenkullerin yıllık kiralarında, bir önceki yıla göre fazla bir değişiklik olmamıştır. Sadece Kızıloğlu ve Ümeraoğlu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirası bir önceki seneye göre % 7,1 oranında artarak 1500 kuruşa, Zağanos Kapısında yer alan camii şerifin kürsü şeyhliğine meşrut iki dükkânın kirası da % 9,1 oranında arttırılarak 720 kuruşa yükselmiştir. Osman Beyzade Kasım Beyin Gölçayır kirası ise % 33,3 oranında azaltılarak 150 kuruştan 100 kuruşa indirilmiştir. 1871-72 yılında yaşanan yangın nedeniyle kirası alınmayan Zağanos kapısında yer alan çörekçi fırının kirası, yapılan onarımlar ile tekrardan alınmaya başlanmıştır. Hacı Efendi'nin mağaza kirası, Kethüdazâde'nin değirmen arsası kirası, Karakollukçuoğlu'nun değirmen kirası ve Mahmud Efendi'nin mağaza kirası bu yılda alınmamıştır. Burhaneddin Efendi'nin zevcesi Hanım'ın dükkân arsası kirası olan yıllık 4 kuruş ise ilk defa alınmıştır. Bayram Bey'in 16 yıllık dükkân arsası kirası da bu dönemde toptan bir şekilde 64 kuruş

olarak tahsil edilmiştir. Vakfın toplam geliri bir önceki yıla göre % 0,9 oranında azalarak 13.131 kuruş olmuştur (EV. D. No: 40534: 2-3).

1873-74 yılında da vakfın gelir kalemleri ve yıllık gelir miktarlarında fazla bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bu dönemde Hacı Efendi'nin mağaza kirası, Kethüdazâde'nin değirmen arsası kirası, Karakollukçuoğlu'nun değirmen kirası, Mahmud Efendi'nin mağazası kirası ve Burhaneddin Efendi'nin zevcesi Hanım'ın dükkân arsası kirası alınmamıştır. Vakfa gelir getiren gayrimenkul kiralari arasına, Gürcüoğlu kerimesinin dükkân arsası kirası ve Şehbenderzâde Şükri ve Hafız İbrahim Efendilerin dükkân arsası kirası eklenmiştir. Bu dükkân arsası kiralardan yıllık 4'er kuruş alınmaya başlanmıştır. Vakfın yıllık toplam geliri 13.081 kuruştur (EV. D. No: 40508: 1-2).

1874-75 yılında vakfın temel gelir kalemlerinden biri olan Kule hamamının kirası bir önceki yıla göre % 30,9 arttırılarak 4.200 kuruştan 5.500 kuruşa çıkarılmıştır. Zağnos Kapısında yer alan camii şerifin kürsü şeyhliğine meşrut iki dükkânın kirası ise % 37,4 oranında azalarak 720 kuruştan 450 kuruşa inmiştir. Camii şerifin kupa kanadillerine meşrut kasaphane, Meydan'da Mehmed Paşa dükkânları kirası, Hacı Efendi mağaza kirası, Kethüdazâde değirmen arsası kirası, Karakollukçuoğlu değirmen kirası, Mahmud Efendi mağazası kirası, Burhaneddin Efendi zevcesi Hanım dükkân arsası kirası ve Gürcüoğlu kerimesinin dükkân arsası kiralari bu yıl da alınmamıştır. 1874-75 yılında da Cami vakfının gelirleri arasına yeni kalemlerin eklendiği de tespit edilmiştir. Bunlar; Meydan'da Hacı Dimitri'nin dükkânları arsa kirası, Meydan'da Sivaslıoğlu'nun dükkân kirası, Meydan'da Kapanoğlu Gurgur'un arsa kirası, Meydan'da Hasan Paşa dükkânlarının arsa kirası ve Kemercizâde'nin dükkân arsa kirasıdır. Vakfın toplam geliri bir önceki yıla göre % 5,5 oranında artarak 13.803 kuruşa yükselmiştir (EV. D. No:40510: 1).

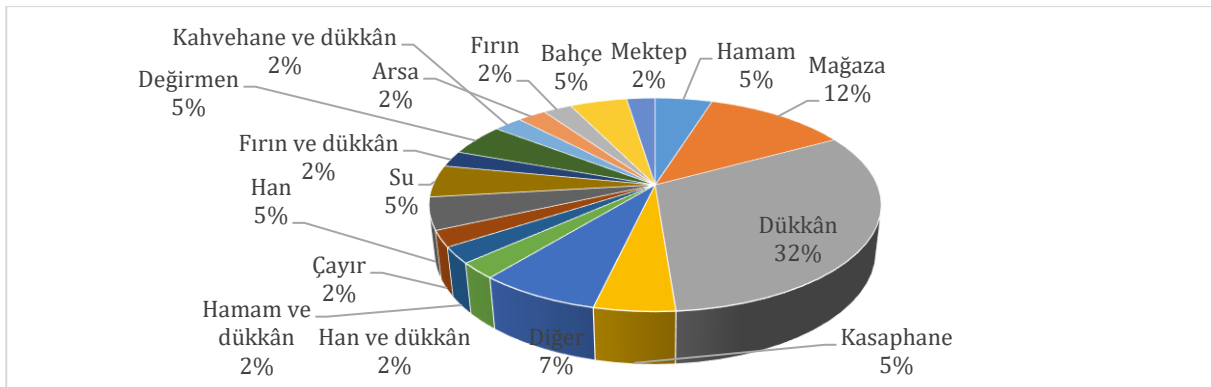
Tablo 2. Vakfın gelir muhasebesi (1870-1875/Kuruş)

Vakfın Gelirleri	Taşınmaz türü	1870-1871	1871-1872	1872-1873	1873-1874	1874-1875
Kefre hamamı kirası	Hamam	5000	5000	5000	5000	5000
Kule hamamı kirası	Hamam	3300	4200	4200	4200	5500
Zağnos kapısında yer alan çörekçi fırını kirası	Fırın	300		850	850	850
Kızıloğlu ve Ümeraoglu mağazalarından vakfa ait % 37,5 hisse kirası	Mağaza	1300	1400	1500	1500	1500
Zağnos Kapısında yer alan camii şerifin kürsü şeyhliğine meşrut iki dükkânın kirası	Dükkân	630	660	720	720	450
Camii şerifin kupa kanadillerine meşrut kasaphaneden	Kasaphane	335	335	335	335	
Yanan Minare külahının satılan eski taşının değeri	Diğer		700			
Meydan'da Protestan mektebi arsa kirası	Mektep	75	75	75	75	75
Meydan'da Kethüdazâde hanı ve dükkânların arsa kirası	Han ve dükkân	75	75	75	75	75
Meydan'da Kotoroğlu dükkânlarının arsa kirası	Dükkân	89	89	89	89	60
Meydan'da Mehmed Paşa dükkânları kirası	Dükkân	36	36	36	36	
Halil Paşanın hamam ve dükkân arsa kirası	Hamam ve dükkân	65	65	65	65	65
Osman Beyzade Kasım Beyin Gölçayır kirası	Çayır	150	150	100	100	100
Uzun çarşıda Alacahanın arsa kirası	Han	10	10	10	10	10
Yalıhanın arsa kirası	Han	10	10	10	10	10
Uzunoglu çeşmesi suyu kirası	Su	44	44	44	44	44
Hacı Kasım mahallesinde Kokodaş .. suyu kirası	Su	20	20	20	20	20
Bab-ı Pazada'da kadayıfçı Hasan Hüseyin'in dükkân kirası	Dükkân	5	5	5	5	5
Şatırzâde Ömer Beyin değirmen ve fırın arsası kirası	Fırın ve dükkân		194	6,2	6,2	6,2
Hacı Batu dükkânları arsa kirası	Dükkân		168	6	6	6

Hacı Efendi mağaza kirası	Mağaza		57			
Kethüdazâde değirmen arsası kirası	Değirmen		46			
Karakollukçuoğlu değirmen kirası	Değirmen		48			
Simlizâde ve Yelkenci Hacı Mustafa efendiler mağazaları kirası	Mağaza		25	3,2	3,2	3,2
Mahmud Efendi mağazası kirası	Mağaza		45			
Meydan'da Cemal Ağanın kahve dükkânları arsa kirası	Kahvehane ve dükkân		77	4	4	4
Burhaneddin Efendi zevcesi Hanım dükkân arsası kirası	Dükkân			4		
Bayram Bey dükkânı arsa kirası	Dükkân			64	4	4
Gürcüoğlu kerimesi dükkân arsası kirası	Dükkân				4	
Şehbenderzâde Şükri ve Hafız İbrahim Efendilerin dükkân arsası kirası	Dükkân				4	4
Meydan'da hacı Dimitri dükkânları arsa kirası	Dükkân					44
Meydan'da Sivaslıoğlu Dükkânı kirası	Dükkân					3,3
Meydan'da Kapanoğlu Gürğur'un arsa kirası	Arsa					5
Meydan'da Hasan Paşa dükkânları arsa kirası	Dükkân					36
Kemercizâde dükkânı arsa kirası	Dükkân					4
İrade-i seniyye muhasebeciliğine ait % 15 tahsisat	Vergi	0	272,1	91	84	85
Toplam		11447	13262	13131	13081	13803

Gelirlerin Türleri, Toplamı ve Mukayesesi

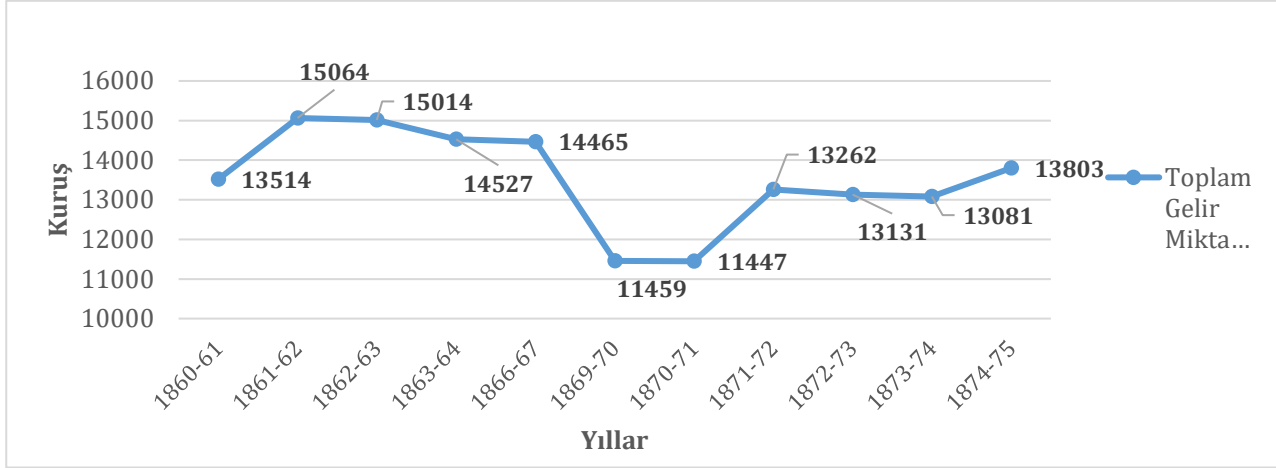
Vakfın kuruluşunu müteakip birçok gayrimenkulün vakfa vakfedildiği yukarıda ifade edilmişti. Vakfa gelir getiren gayrimenkullerin sayıları dönem dönem değişmekle birlikte vakfedilen mal veya eşyaların türlerinde/niteliklerinde değişiklikler meydana gelmemiştir. İncelenen dönem içerisinde vakfa hamamlar, mağazalar, dükkânlar, kasaphaneler, çayır, sular, fırınlar, değirmenler, kahvehaneler, bahçeler ve şehrin muhtelif yerlerinde bulunan çeşitli arsaların vakfedildiği tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda incelen dönem içerisinde vakfa vakfedilen gayrimenkullerin türleri oransal olarak yer almaktadır.

Grafik 1. Vakfın gelir türleri (1860-1875)

Grafikte görüldüğü üzere vakfa vakfedilen gayrimenkuller arasında en fazla dükkânlar, mağazalar, hamamlar, kasaphaneler, değirmenler, arsalar ve sular/çeşmeler yer almaktadır. Bu gayrimenkullerden bir kısmı doğrudan vakıf malı iken bir kısmının ise üzerinde inşa edildiği arsa, vakfa ait olup sadece arsa kira bedeli alınır. Söz gelimi, grafikte % 2'lik bir yer kaplayan mektep, Protestan mektebi olup mektebin inşa edildiği arsa vakıf malı olduğundan, karşılığında arsa kirası alınmaktaydı.

Vakfın gelir toplamları analiz edildiğinde, yıldan yıla bazı farklılıkların yaşandığı tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda, incelenen dönem içerisinde yıllara göre vakfın toplam gelir miktarları yer almaktadır.

Grafik 2. Vakfın gelir miktarları toplamı (1860-1875/Kuruş)

Grafik incelendiğinde, 1860-61 yılında vakfın toplam gelirinin 13.514 kuruş olduğu, 1861-62 yılında ise toplam gelirin % 11,4 oranında artarak 15.064 kuruşa yükseldiği görülmektedir. Bu durumun temel nedeni Gâvur hamamının yıllık kira miktarında yapılan artıştır. 1866-67 yılına kadar vakfın toplam gelir miktarında fazla bir değişiklik meydana gelmemiştir. Fakat 1869-70 yılında vakfa gelir sağlayan gayrimenkullerin sayılarında artış olmasına rağmen özellikle kule hamamı ve bazı dükkânların kiralarda yaşanan düşüşler vakıf gelirinin önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. 1871-72 yılında daha önce geliri vakfa ait ödeme yapmayan bazı esnafın kiralari toplu bir şekilde alınmıştır. Bu durum bir önceki döneme göre vakfın toplam gelirinde belirgin bir artış olmasına neden olmuştur. İnceleme döneminin sonlarına doğru gerek kiralarda yapılan artışlar gerekse de vakfa yeni gayrimenkullerin vakfedilmesi vakfın toplam gelirinin yükselmesini sağlamıştır.

VAKFIN GİDERLERİ

Trabzon'un fethini müteakip kurulan ve şehirdeki en büyük vakıflardan biri olarak faaliyete başlayan Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı'nın muhtelif yer ve nitelikte gelir kalemleri mevcuttu. Bu gelir kalemlerine yapılan bakım ve onarımlar, vakfa ait camide görev yapan memurlara yapılan maaş ödemeleri ve çeşitli türdeki masraflar cami vakfının başlıca gider kalemleri arasında yer almaktadır. İmam, müezzin, kayyım, kıraat hocası, ferraş, müderris, aşirhan/devirhan hocası, Kürsü şeyhi ve teravîh imamı vakıftan maaş alan başlıca görevlilerdi.

1860-61 yılında, cami vakfının görevlileri olan müezzine Efendi'ye 450, Kayyım Efendi'ye 450, Müderris Efendi'ye 150, Teravîh İmamına 300, Ramazan-ı şerifte imam Efendiye 100, Aşirhan¹ Efendi'ye 50 ve son olarak Ferraş² Efendi'ye 240 kuruş olmak üzere toplamda 1740 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır. Caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı giderleri toplamda 4923 kuruş, caminin bakım-onarım ve diğer alım masrafları 2942 kuruş, çörekçi fırının bakım-onarım masrafı 289 kuruş, Gavur/Kefre hamamının bakım onarım ve diğer masrafları için 4141 kuruş, Kule hamamının bakım onarım ve diğer masrafları için 1528 kuruş, su tamirine 70 kuruş ve son olarak 380 kuruş da vergi olmak üzere mezkûr yılda toplamda 16.013 kuruş ödeme gerçekleşmiştir. Bu dönemde başta Cami olmak üzere Gâvur hamamı ve Kule hamamında büyük bakım ve onarımların gerçekleştiği tespit edilmiştir. Caminin harap olmuş olan damı ve şadırvanın suyollarının harap olan yerleri tamir edilmiş, pencerelerine de yeni camlar takılmıştır. Ayrıca cami için mum, zeytinyağı, kilim, süpürge, bez, kandil, fitil, sabun ve hasır gibi farklı amaçlarla kullanılan çeşitli eşyalar satın alınmıştır (EV. D. No: 17174: 1-2).

1861-62 yılında, yukarıda görevleri zikredilen cami görevlilerine aynı miktarda olmak üzere toplamda 1740 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır. Caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı giderleri 4047

¹ Cemâatle kılınan namazlardan sonra veya mânevî toplantılarda Kur'ân-ı Kerim'den okunan âyetleri okuyan kimse.

² Yerleri süpürüp temizlemekle görevli kimse, hizmetçi.

kuruş, Caminin bakım-onarım ve diğer alım masrafları masrafı 1266,5 kuruş, Çörekçi fırının bakım onarım masrafı 356 kuruş, Gavur/Kefre hamamının bakım onarım ve diğer masrafları 7497 kuruş, Kule hamamının bakım onarım ve diğer masrafları 1022 kuruş ve 380 kuruş vergi olmak üzere mezkur yılda toplamda 16308,5 kuruş ödeme gerçekleşmiştir. Bu dönemde de Cami ve hamamların bakım ve onarım çalışmaları devam etmiştir. Caminin bazı camları yenilenmiş ve şadırvanın suyolları tamir edilmiştir. Ayrıca cami için mum, zeytinyağı, kilim, süpürge, bez, kandil, fitil, sabun ve hasır gibi farklı amaçlarla kullanılan çeşitli eşyalar da satın alınmıştır. Cami vakfına ait olan Çörekçi fırınının bazı yerlerinde bakım ve onarımlar yapılmış ve fırına yeni bir hamur teknesi satın alınmıştır. Gâvur hamamının camekânı bu yılda harap olmuş, tamiri için 3750 kuruş Hacı Derviş Ağa'ya ödenmiştir. Ayrıca hamamın suyollarında da çeşitli bakım ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Kule hamamının da suyolları tamir edilmiş, cami bitişiğindeki mektepte de bazı tamirat ve tadilat işlemleri yapılmıştır (EV. D. No: 17174:1-2)

1862-63 yılında da cami görevlileri ve aldıkları maaş miktarları aynı kalarak toplamda 1740 kuruş maaş ödemesi gerçekleşmiştir. Caminin kandil, balmumu, fitil ve zeytinyağı giderlerine 3983 kuruş, bakım-onarım, satın alınan camlar, kilimler, süpürge, bez, sabun ve cami kapısının önüne serilmesi için alınan hasırlara ise toplamda 1742 kuruş ödeme yapılmıştır. Çörekçi fırını, Gâvur hamamı ve Kule hamamında da bazı tamirat ve tadilat işlemleri yapılmıştır. Vakfın mezkûr yıldaki toplam gideri 11.326 kuruş olarak hesaplanmıştır (EV. D. No: 17174: 1-2).

1863-64 yılında müezzin ve kayyım efendilerin maaşlarında düşüş olduğu tespit edilmiştir. Bir önceki seneye oranla müezzin maaşı %73,3 oranında azalarak 120 kuruşa, Kayyım Efendi maaşı ise % 39,9 azalarak 270 kuruşa düşmüştür. Aşirhan maaşı % 20 arttırılarak 60 kuruşa çıkarılmıştır. Ferraş, müderris, teravîh imamı ve Ramazan-ı Şerif imamının maaşları ise kayıt edilmemiştir. Önceki yıllarda cami görevlileri arasında isimleri zikredilmeyen Kıraat Efendi 240 kuruş, Ramazan-ı Şerifte Kayyım Efendiye ise 130 kuruş maaş bağlanarak göreve başlamışlardır. Cami görevlilerine toplamda 820 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır. Caminin kandil, balmumu, fitil ve zeytinyağı giderlerine 4149,5 kuruş, kapıları örtmek için satın alınan perdeler, tahta döşemesinin tamiri, mektep damının tamiri için ustaya verilen ücret, suyolları bakımı ve satın alınan süpürgelere ise toplamda 1724 kuruş ödeme yapılmıştır. Gavur hamamı ve Kule hamamında da bazı tamiratlar hâsıl olmuş bunlara da toplamda 2606,5 kuruş ödenmiştir. Mezkûr yılda vakfın toplam gideri, bir önceki yıla göre % 13,8 oranında azalarak 9762,5 kuruş olmuştur (EV. D. No: 18272: 3).

1866-67 ve 1869-70 yıllarına ait vakıf muhasebe kayıtlarında vakfın gelir kalemlerine yer verildiği halde giderleri yazılmamıştır (EV. D. No: 20098: 1; EV. D. No: 21084: 2-3). 1870-71 yılında camide görevli olan müezzin, kayyım, Aşirhan ve Ferraş Efendilerin yanı sıra İmam Efendi (340 kuruş) ve Kürsi Şeyhliği¹ (100 kuruş) adında iki görevli daha maaş almaya başlamıştır. Müezzin Efendi'nin 1863-64 yılında 120 kuruş olan maaşı, 1870-71'de % 199,9 oranında artarak 360 kuruşa, Kayyım Efendi'nin maaşı ise % 203,7 oranında artarak 820 kuruşa yükseltilmiştir. Ferraş Efendi ve Aşirhan Efendi'nin maaşlarında değişiklik olmamıştır. Kıraat Efendi, Müderris Efendi, Teravîh İmamı Efendi, Ramazan-ı Şerif İmamı ve Kayyımı ise inceleme döneminin sonuna kadar artık kayıtlarda yer almamıştır. Zikredilen cami görevlilerine toplamda 1920 kuruş maaş verilmiştir. Caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı giderlerine 2955 kuruş, caminin bakım-onarım ve diğer alım masrafları masraflarına 2842 kuruş, Gâvur/Kefre Hamamının bakım onarım ve diğer masraflarına 913 kuruş ve Kule Hamamının bakım onarım ve diğer masraflarına 670 kuruş olmak üzere toplamda 9300 kuruş ödeme yapılmıştır (EV. D. No: 40512: 2-3).

1871-72 yılında cami görevlilerinde ve aldıkları maaş miktarlarında bir değişiklik yaşanmayarak toplamda 1920 kuruş ödeme gerçekleşmiştir. Mezkûr yılda caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı giderlerine 2616 kuruş, Caminin bakım-onarım ve diğer alım masrafları masraflarına ise 4079 kuruş harcanmıştır. Bu dönemde cami minaresinin külâhı yanmış, minarenin şerefe alemine yeni bir yıldız takılmış, caminin harap olan dam ve saçakları ile saatleri tamir edilmiştir. Gavur/Kefre Hamamının bakım onarım ve diğer masraflarına 640 kuruş ve Kule Hamamının bakım onarım ve diğer masraflarına

¹ Kürsü şeyhliği, Cuma günleri cuma namazından sonra vaaz eden hocalar için kullanılan bir tabirdir. Cuma günü Arapça okunan hutbeyi, namazdan sonra Arapça bilmeyen cemaate açıklamak amacıyla kurulmuştur. "Cuma vaizleri" de denilmektedir (Pakalın, 1946: 345; Başkurt, 2012: 118).

643,3 kuruş ödeme yapılmıştır. Cami vakfının toplam yıllık gideri 9898,3 kuruş olmuştur (EV. D. No: 40512: 2-3).

1872-73 yılında cami görevlilerinde ve aldıkları maaş miktarlarında bir değişiklik yaşanmayarak toplamda 1920 kuruş ödeme yapılmaya devam edilmiştir. Caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı giderlerine 3133 kuruş, Caminin bakım-onarım ve diğer alım masraflarına ise 1905 kuruş ödeme yapılmıştır. Vakfın önemli gelir kaynaklarından olan Çörekçi fırını bu dönemde yandığından, bakım-onarım masrafı olarak 4280 kuruş, fırına harcanmıştır. Fırının gider masrafı, yıllık giderlerin % 34,1'ini teşkil etmektedir. Gavur/Kefre Hamamının bakım onarım ve diğer masrafları 784 kuruş, Kule Hamamının bakım onarım ve diğer masrafları ise 507 kuruş tutmuştur. Cami vakfının toplam yıllık gideri, bir önceki yıla göre % 26,5 oranında artarak 12.529'a ulaşmıştır (EV. D. No:40534: 2-3).

Cami vakfının görevlilerine verilen maaş miktarları 1873-74 yılında da değişikliğe uğramayarak aynı ücretle verilmiştir. Bu dönemde, caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı giderleri 2884 kuruş ve caminin bakım-onarım ve diğer alım masrafları ise 2196,3 kuruş olarak hesaplanmıştır. Camiye ait su kuyusu tamir edilmiştir. Gavur/Kefre Hamamının bakım onarım ve diğer masrafları 693 kuruştur. Bu dönemde Kule hamamı büyük bir bakım-onarım geçirmiş, Hamamın külhanı¹, kazanı ve camlarında çeşitli tamiratlar yapılmıştır. Hamama yapılan masrafların toplamı 2980 kuruş olarak kayıt edilmiştir. Vakfın yıllık toplam gideri, 10.673,3 kuruş olarak hesaplanmıştır (EV. D. No: 40508: 1-2).

Cami vakfının 1874-75 yılına ait vakıf muhasebe defterinde giderler, daha sade bir şekilde hesaplanmıştır. Maaş ödemelerinde görevlilerin isimleri ve görevleri zikredilmemiş hidemat maaşı başlığında toplamda 1920 kuruş ödeme yapıldığı kayıt edilmiştir. Aynı şekilde masrafların da niteliği belirtilmeden 8728,2 kuruş masraf olarak yazılmıştır. Bu dönemde ilk defa vakfa ait Kefre ve Kule hamamları, Çörekçi fırını ve kürsi şeyhliğine meşrut olan iki dükkândan vergi alınmaya başlanmıştır. Vergilerin toplam tutarı ise 2499 kuruştur. Vakfın yıllık toplam gider miktarı 11402,2 olarak hesaplanmıştır (EV. D. No:40510: 1). Aşağıdaki tabloda vakıfta görev yapan görevlilere verilen maaşlar ile vakfın diğer giderleri sadeleştirilmiş bir şekilde yer almaktadır.

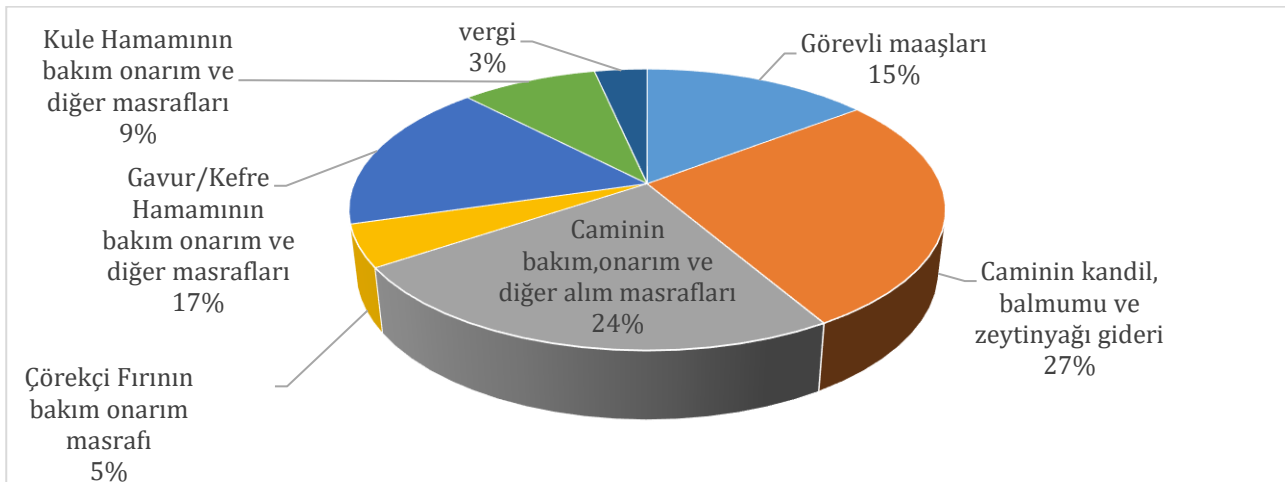
Tablo 3: Vakfın gider muhasebesi (1860-1875/Kuruş)

Gider Türü	1860-1861	1861-1862	1862-1863	1863-1864	1870-1871	1871-1872	1872-1873	1873-1874	1874-1875
İmam Efendi Maaşı					340	340	340	340	340
Müezzin Efendi	450	450	450	120	360	360	360	360	360
Kayyım Efendi vazifesi	450	450	450	270	820	820	820	820	820
Kıraat efendi vazifesi				240					
Ferraş vazifesi	240	240	240		240	240	240	240	240
Müderriş Efendi vazifesi	150	150	150	0					
Aşir-han vazifesi	50	50	50	60	60	60	60	60	60
Teravih İmamı Efendiye ber-mutad verilen	300	300	300	0					
Ramazan-ı Şerif'te İmam Efendi'ye ber-mutad virilen	100	100	100						
Ramazan-ı Şerifte Kayyım Efendiye verilen				130					
Kürsü şeyhliği vazifesi					100	100	100	100	100

¹ Hamamlarda döşeme altında bulunan ve ısınmayı sağlayan kapalı büyük ocak.

Caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı gideri	4923	4047	3983	4149,5	2955	2616	3133	2884	
Caminin bakım, onarım ve diğer alım masrafları	2942	1266,5	1742	1724	2842	4079	1905	2196,3	6980,2
Çörekçi fırının bakım onarım masrafı	289	356	218				4280		
Gavur/Kefre Hamamının bakım onarım ve diğer masrafları	4141	7497	2552	1256,5	913	640	784	693	
Kule Hamamının bakım onarım ve diğer masrafları	1528	1022	711	1350	670	643,3	507	2980	
Su tamiri	70	0	0	462,5					
Vergi	380	380	380						2499
Toplam	16013	16308	11326	9762	9300	9898	12529	10673	11399

Tablo incelendiğinde vakıf giderlerinin önemli bir kısmının caminin kandil, balmumu ve zeytinyağı gibi aydınlatma araçlarına harcadığı görülmektedir. Caminin bakım-onarım ve diğer masrafları ise ikinci sırada yer almaktadır. Gavur/Kefre hamamında yapılan bakım-onarım ve diğer masraflar üçüncü sırada yer alırken, görevli maaşları dördüncü sırada yer almaktadır. Cami vakfının en az gider kalemi ise vergiler ve çörekçi fırınının bakım-onarım işlemleri olmuştur. Aşağıdaki grafikte, incelen dönem içerisinde vakfa ait gayrimenkullere yapılan masrafların, türlerine göre toplam yüzdelik miktarları yer almaktadır.

Grafik 3: Vakıf giderlerinin türleri (1860-1875)

GELİR VE GİDERLERİN MUKAYESESİ

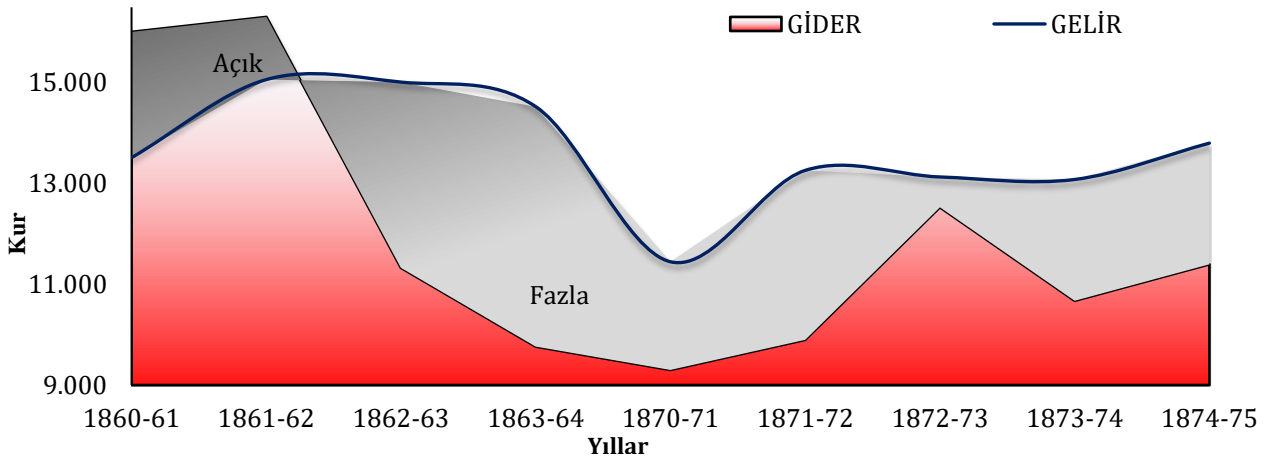
Vakıf, 1860-61 mali yılında 13.514 kuruş gelire sahipken özellikle bu dönemde Gâvur hamamında yapılan tadilatlar başta olmak üzere diğer giderlerle beraber toplam gider miktarı 16.013 kuruşa ulaşmıştır. Bu durumda vakıf -2.499 kuruş açık vermiştir. 1861-62'de de vakfın gelirleri, giderlerini karşılamadığı için vakıf muhasebesi -1.244 kuruş açık vermiştir. 1862-63 mali yılında 15.014 gelire karşılık, 11.326 kuruş gider meydana gelmiş ve vakıf muhasebesi 3.688 kuruş gelir fazlası elde etmiştir. 1860-1863 yıllarını kapsayan muhasebe defterinde, vakfın 3 senelik muhasebesi toplam bir şekilde verilmiştir. Buna göre vakfın, 3 yıllık toplam geliri 43.592 kuruş, 1859-60 yılından kalan muhasebe fazlası miktarı da 324 kuruş olup, genel toplamda 43.916 kuruş gelir elde edilmiştir. Vakfın 3 yıllık

toplam gider miktarı ise 43.647 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1860-63 yıllarını kapsayan dönemde vakıf, 269 kuruş fazla vermiştir.¹

1863-64 mali yılında vakfın toplam geliri 14.527 kuruş, toplam gideri ise 9.762 kuruştur. Vakfın gelir fazlası miktarı, bir önceki seneye göre % 29,2 artarak 4.765 kuruşa ulaşmıştır. Muhasebe defterine göre gelir fazlası 4.765 kuruşun 1/5'i olan 953 kuruş vakıf hazinesine, kalan 4/5'lik 3812 kuruş ise devlet hazinesine aktarılmıştır. Vakfın bir önceki seneden kalan varidat fazlası 269 kuruş ise kayıtlara geçirilmemiştir.²

1866-67 ve 1869-70 yıllarına ait vakıf muhasebe kayıtlarında gider kalemleri yer almadığından bu yılların gelir-gider muhasebeleri kıyaslanmamıştır. 1870-71 yılında vakfın toplam geliri 11.447 kuruş, toplam gider miktarı ise 9.300 kuruş olup 2.147 kuruş gelir fazlası meydana gelmiştir. 1871-72 yılında ise 13.262 kuruş gelire karşılık, 9.898 kuruş gider hâsıl olmuş ve vakıf 3.364 kuruş gelir fazlası elde etmiştir. 1870-72 yılına ait muhasebe defterinde, vakfın 2 yıllık muhasebesi hesaplanmıştır. Buna göre 1870-72 yıllarını kapsayan 2 yıllık dönemde vakfın toplam gelir miktarı 24.709 kuruş, toplam gider miktarı ise 19.198 kuruş olup 5.511 kuruş fazla gelir elde etmiştir. Vakfın fazla gelirinin 1.200 kuruşu irade-i seniyye muhasebeciliğine, kalan 4.300 kuruş ise evkaf-ı hümayun hazinesine nakledilmiştir.³

1872-73 yılında vakfın gelir toplamı 13.131 kuruş, gider toplamı ise 12.529 kuruş olup gelir fazlası olan 602 kuruş evkaf-ı hümayun hazinesine teslim edilmiştir (EV. D. No: 40534: 3). 1873-74 yılında vakfın toplam gelir miktarı 13.081 kuruş, toplam gider miktarı 10.673 kuruş olup bir önceki seneye göre vakıf fazlası % 299,9 artarak 2.408 kuruş olmuştur. Vakıf fazlası olan 2.408 kuruş evkaf-ı hümayun hazinesine teslim edilmiştir (EV. D. No: 40508: 2-3). 1874-75 yılında vakfın toplam geliri 13.803 kuruş, toplam gideri ise 11.399 kuruş olup, gelir fazlası 2.404 kuruş, evkaf-ı hümayun hazinesine teslim edilmiştir (EV. D. No:40510: 2). Aşağıdaki grafikte incelenen dönemde vakfın gelir, gider ve açık/fazla miktarları yer almaktadır.

Grafik 4: Vakfın gelir, gider ve açık/fazla muhasebesi (1860-1875/Kuruş)

SONUÇ

Tarihi süreç içerisinde Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması noktasında önemli işlevler yüklenen vakıflar, sahip oldukları konumlarını ve önemlerini devletin kuruluş devrinden XIX. yüzyılın ortalarına kadar otonom/özerk bir şekilde devam ettirmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılında Trabzon'u fethini müteakip kurulan Ebu'l-feth

¹ Defterde 3 yıllık toplam gelir miktarı 43.592 kuruş olması gerekirken 43.654 kuruş şeklinde yanlış hesaplanmıştır. Vakfın gider muhasebesi de yanlış hesaplanmıştır. Giderlerin toplamı 43.647 kuruş olması gerekirken 43.698 kuruş şeklinde yanlış hesaplanmıştır. Bkz. (EV. D. No: 17174: 1-2).

² 1863-64 mali yılına ait 3 yıllık vakıf muhasebe defterinde toplam gelir miktarı 14.155 kuruş, toplam gider miktarı 9.715,5 kuruş, fazla varidatı 4439,5 kuruş, vakıf hazinesine ait olan miktar 888 kuruş ve devlet hazinesine ait miktar 3551,5 şeklinde yanlış hesaplanmıştır. Bkz. (EV. D. No: 18272: 3).

³ 1870-72'ye ait 2 yıllık vakıf muhasebe defterinde toplam gelir miktarı 23.985,30 kuruş, toplam gider miktarı 19.259,30 kuruş şeklinde yanlış hesaplanmıştır. Bkz. (EV. D. No: 40512: 7).

Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı da aynı amaca hizmet ederek Trabzon şehrinin İslamlaşması/Türkleşmesi sürecinde önemli roller üstlenmiştir.

Döneme ait vakıf muhasebe defterlerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve gelir-gider kalemlerinin analiz edilmesi ile meydana getirilen çalışmada, vakfın Trabzon şehri için ihtiva ettiği öneme dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Vakıf, öncelikle sahip olduğu han, hamam, bahçe, dükkân, arazi, çeşme ve fırın gibi gayrimenkuller ile şehir halkına hem istihdam sağlamış hem de şehrin ticaretine katkıda bulunmuştur. Vakfa ait menkul ve gayrimenkul mal ve eşyanın bakım-onarım ve yağ, mum, kandil, cam, perde, halı vb. ihtiyaçlarının karşılanması noktasında yapılan alımlarda, vakıf bütçesinden yapılan ödemeler ile şehir esnafına iş ortamı oluşturmuştur. Ayrıca vakfa ait camide görev yapan imam, müezzin, kayyım, ferraş, müderris, aşirhan, kürsü şeyhliği vb. görevlilere ödenen maaşlar ile hem halkın dini vecibelerini yerine getirilmesine yardım edilmiş hem de bu görevlerde bulunan eşhasın ailelerini geçindirmelerine imkân sağlanmıştır. Beledi hizmet noktasında; öncelikle vakfa ait çeşme ve sular ile halkın içme suyu, temizlik vb. insani ihtiyaçları giderilmiştir. Şehrin merkezinde yer alan meydanda bulunan vakfa ait bahçede, şehir halkı vakit geçirmekte ve dinlenmekteydi. Yine, meydandan geçen hayvanlardan hâsıl olan gübre, vakıf aracılığıyla hem temizlenmiş hem de satılarak vakıf bütçesine ek gelir sağlanmıştır. Vakfa ait şehrin en işlek noktası olarak bilinen meydanda bulunan arazinin Protestan mektebine kiralanması, vakfın müslim ve gayrimüslim fark etmeksizin toplumun her kesimine yardımda bulunduğunu göstermektedir. Yukarıda ifade edilen ve döneme ait muhasebe defterlerinden tespit edilen veriler doğrultusunda vakfın, kuruluş amacına uygun olarak hareket ettiği ve şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan gelişmesine katkıda bulunduğu açıktır.

Merkezileşme politikaları neticesinde vakfa ait menkul ve gayrimenkul mal ve eşyalar tekrar sayılarak daha düzenli bir şekilde kayıt altına alınmıştır. İncelenen vakıf muhasebe defterlerinde bu düzeni ve işleyişi görmek ve takip etmek mümkündür. İncelenen dönemin başlarında vakfın gelirleri arasında yer almayan bazı gayrimenkuller ilerleyen süreçte tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. Özellikle şehrin ileri gelenlerinden bazılarının yıllarca vakfa ödemekle mükellef oldukları kiralalarını ödememeleri düşündürücüdür. Döneme ait muhasebe defterlerinden tespit edilen bu durum, şahısların incelenen dönemde, içerisinde buldukları sosyo-ekonomik şartlardan kaynaklandığı gibi vakıf mallarına el koymak isteklerinden de kaynaklanmış olabilir. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde, bu şahıslar tespit edilerek vakfa olan borçları geriye dönük de dâhil olmak üzere tahsil edilmiştir. Böylece vakfın gelirlerinde gözle görülür artışlar meydana gelmiştir. Vakfın gelir ve giderlerinde yaşanan dalgalanmaların bir nedeni de bu durumdur. Ayrıca, vakfa ait gayrimenkullerin bakım ve onarım masrafları da gelir ve giderlerde yaşanan dalgalanmaların bir diğer önemli nedenidir.

Merkezileşme politikaları neticesinde tespit edilen bir diğer önemli husus da vakfa ait gelir fazlası miktarın evkâfı hümâyun hazinesine aktarılması sürecidir. 1860-1862 yılları arasında vakfın gelir fazlası miktarı, vakıf hazinesine aktarılmaktayken 1863-64 mali yılından itibaren gelir fazlasının sadece 1/5'i vakıf hazinesine aktarılmış, geri kalan 4/5'lik kısmı ise evkâf-ı hümâyun hazinesine teslim edilmiştir. 1872 yılına gelindiğinde ise vakfın gelir fazlası tüm miktarı evkâf-ı hümâyun hazinesine teslim edilmeye başlanmıştır. Bu durum vakfın, merkezileşme politikasına uygun olarak zaman içerisinde evkâf-ı hümâyunun çatısı altına girdiğini ve muhasebesinin artık nezaret tarafından yapıldığını göstermektedir.

Vakıfların merkezileşme sürecinde yaşadıkları sorunlardan biri de yolsuzlukların arttığı ifadesidir. İncelenen vakfın muhasebe kayıtlarında gelirlerin toplanması noktasında bazı küçük hataların yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum insani bir yanlışlıktan hâsıl olduğu gibi vakıf muhasebesini yapan şahsın yolsuzluk yaptığı şeklinde de yorumlanabilir. Ayrıca, muhasebe defterlerinde diğer masraflar şeklinde kayıt edilen ve karşılığı belirtilmeyen bazı masrafların da yer alması akıllara yolsuzluğu getirmektedir. Fakat, incelenen dönemde vakfın muhasebe kayıtları genel olarak değerlendirildiğinde; vakfın gelirlerinde yıllara göre artışların meydana geldiği, vakfa yeni gayrimenkullerin vakfedildiği, bazı vakıf mallarının tespit edilerek tekrar kiralalarının alındığı, vakıf bünyesinde yeni görevlilerin istihdam edildiği, vakıf gayrimenkullerinin zamanın şartlarına uygun olarak bir takım bakım ve onarım sürecinden geçirilerek yenilendikleri tespit edilmiştir. Bu durum, vakıfların zayıfladıkları ve eski önemlerini kaybettikleri bir dönemde, söz konusu durumun Trabzon Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretleri Vakfı için geçerli olmadığını, aksine vakfın daha da güçlendiği ve zenginleştiği sonucuna varmamızı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkaf Muhasebe Defterleri

- EV. D. No: 17174.
EV. D. No: 18272.
EV. D. No: 20098.
EV. D. No: 21084.
EV. D. No: 40508.
EV. D. No: 40510.
EV. D. No: 40512.
EV. D. No: 40534.

Trabzon Şeriyeye Sicilleri (TŞŞ)

- MŞH.ŞSC.d.. TŞŞ, Defter No: 1976.
MŞH.ŞSC.d.. TŞŞ, Defter No: 1978.

Araştırma, İnceleme Eserler

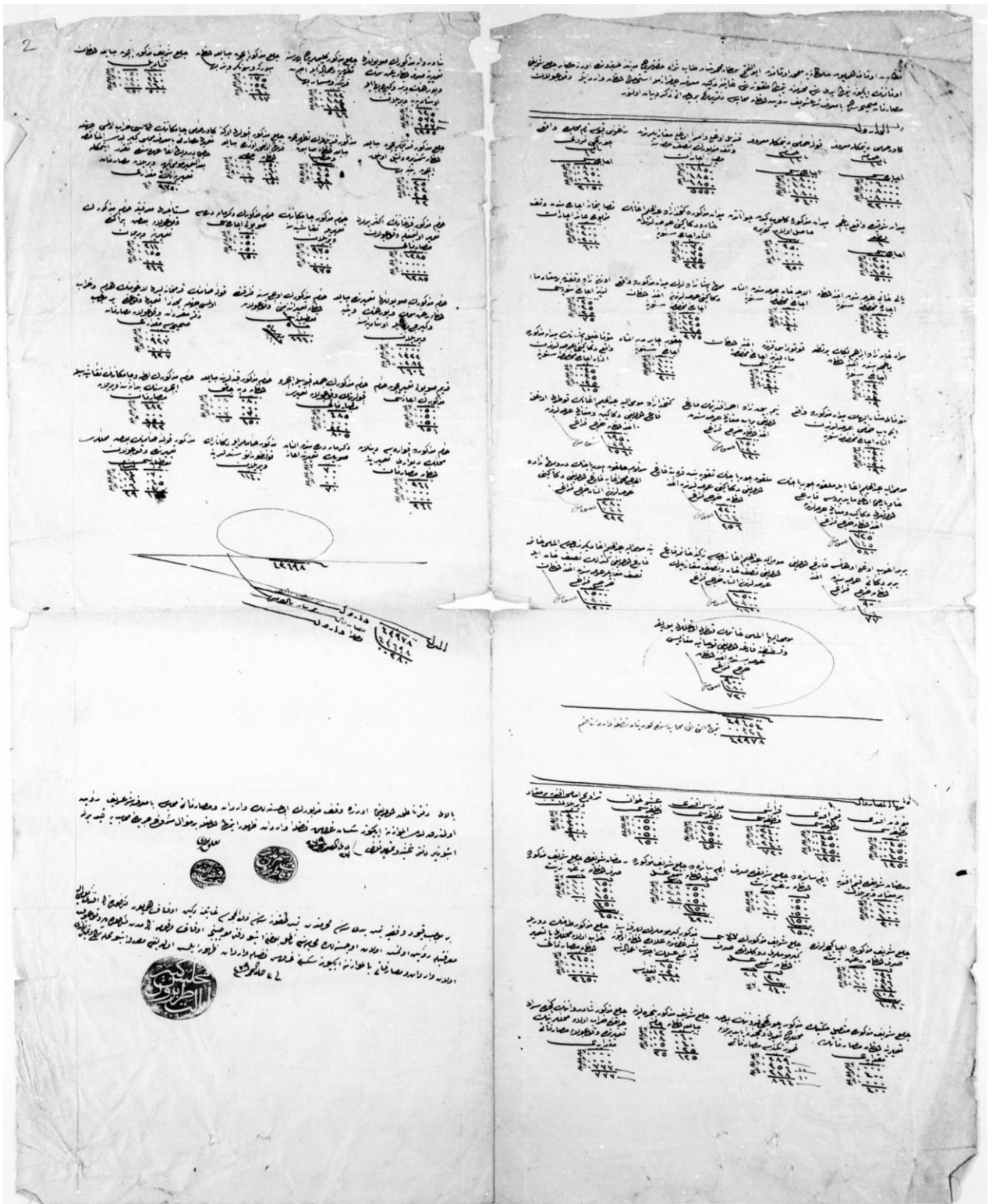
- Açık, T. (2022). Osmanlı klasik döneminde Trabzon vakıfları. İçinde H. Öksüz, V. Usta ve K. İnan (Ed.), *Trabzon Tarihi*, C. 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Akçay, S. (2017). Merdiven yöntemi ve çift taraflı kayıt yöntemi ekseninde devlet muhasebesinin gelişimi (1299-2017), *Ulakbilge*, 5(17) 1875-1894.
- Aydın, M. A. (2007). *Türk hukuk tarihi*. Hars Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1995). Ferağ. *Diyanet islam ansiklopedisi* içinde (c.12, 351-354). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler: İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler. *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-386.
- Başkurt, F. (2012). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kürsü şeyhliği. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27, 117-145.
- Bayartan, M. (2008). Osmanlı şehirlerinde vakıflar ve vakıf sisteminin şehre kattığı değerler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10 (1), 157-75.
- Berki, A. H. (1957). İslâm'da vakıf: sahîh ve gayr-i sahîh nev'ileri I. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI (1-4), 19-26.
- Berki, A. H. (1964). Vakıflar ve vakıfların şartları. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*. III (2-3), 44-47.
- Bizbirlik A. (1999). Osmanlı toplumunda vakıfların sosyo-ekonomik boyutları ve buna dair örnekler. *Osmanlı (Toplum)* içinde (C.5, 56-62). Yeni Türkiye Yayınları.
- Bostan, H. (2002). *XV-XVI. asırlarda Trabzon sancağında sosyal ve iktisadî hayat*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çizakça, M. (2017). *İslam dünyasında vakıflar*. KTO Karatay Üniversitesi Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2004). *Tanzimat ve sonrası Osmanlı mahkemeleri*. Arı Sanat Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2008). *Osmanlı hukuku (adalet ve mülk)*. Arı Sanat Yayınları.

- Emecen, F. M. (2001). Doğu Karadeniz’de âyânlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa. *Belleten*, 65 (242), 193-214.
- Fatsa, M. (2015). Trabzon yöresinin islamlaşma süreci ve zâviyeler. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9 (18), 61-74.
- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı sosyal-iktisadi sistemi ve vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 42, 9-18
- Gökbilgin, M. T. (1962). XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livası ve Karadeniz bölgesi. *Belleten*, 26(102), 293-338.
- Günay, H. M. (2012). Vakıf. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c.42, 475-479). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hatemi, H. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e vakıflar. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (1657-1678). İletişim Yayınları.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu klâsik çağ (1300-1600)*, R. Sezer. (Çev). Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). Osmanlı tarihinde dönemler: devlet-toplum-ekonomi. *Osmanlı Uygarlığı* içinde (C.1, 30-239). TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı ve modern Türkiye*. Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2019). Vakıf Medeniyeti. *Vakıf Medeniyeti Yılı Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı*, Ankara, 245-247.
- İnan, K. (2013). *Onyedinci yüzyıl ortalarında Trabzon’da sosyal ve iktisadi hayat*. Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Jennings, R. C. (1990). Pious foundations in the society and economy of ottoman Trabzon, 1565-1640: a study based on the judicial registers (şer’i mahkeme sicilleri) of Trabzon. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 33(3) 271-336.
- Karaman, H. (2008). *Anahatlarıyla İslâm hukuku*. Ensar Neşriyat.
- Karpuz, H. (2007). Ortahisar Cami. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c.33, 407-408). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karpuz, H. (2018). *Trabzon merkez ve ilçelerindeki önemli tarihi yapılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kayaoğlu, İ. (1984). *İslâm kurumları tarihi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1983). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. Ötüken Neşriyat. İstanbul.
- Küçükkuşurlu, M. (2018). Trabzon’da modernleşmenin simgesi olarak Meydan-ı Şarkî. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (63), 617-638.
- Kütükoğlu, M. S. (2018). *Osmanlı’nın sosyo-kültürel ve iktisâdî yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mehmed Salahi Bey. (1313). Vakf. *Kamus-ı Osmani* içinde (c.3-4, 630) Mahmud Bey Matbaası.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. Hil Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*. Cedit Neşriyat.
- Öksüz, M. (2006). *Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Trabzon (toplum-kültür-ekonomi)*, Serander Yayınları.
- Öksüz, M. (2010). XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon’da âyân, eşkiya ve göç sorunları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 169-186.

- Ömer Hilmi Efendi (1307). *Ahkâmü'l-Evkâf*. Matbaa-i Amire. İstanbul.
- Öztürk, N. (1992). Batılılaşma döneminde başlatılan ve vakıfların çözülmesine yol açan bir uygulama. *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXVIII(4), 29-36.
- Öztürk, N. (1995). Evkâf-ı Hümayun nezâreti. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c.11, 521-524). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, N. (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, N. (2005). İslâm ve Türk kültüründe vakıflar. *Vakıflar Dergisi*. 29, 7-20.
- Pakalın, M. Z. (1946). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. C. II, Millî Eğitim Basımevi.
- Sarı, Y. (2021). *Trabzon ve ilçelerinde camiler*, [Yayımlanmamış doktora tezi], Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Saydam, A. (2003). Vakıf anlayışında yenilenme ihtiyacı ve XIX. yüzyıl ortalarında Trabzon vakıfları. *Osmanlı Araştırmaları*, 23(23), 185-218.
- Sürmen, Y. (2020). *Muhasebe 1*. Bordo Kitabevi Yayınları. Trabzon.
- Tuluk, Ö. İ. (2021). Fethin Trabzon'unda imar ve inşaa. İçinde T. Öztürk (Ed.), *Trabzon'da Fetih ve Şehir* (257-280). Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Usta, S. (2015). *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Usta, S. (2022). Trabzon'da vakıf mütevellilerinin fonksiyonları ve karşılaştıkları bazı sorunlar. İçinde H. Öksüz, V. Usta ve K. İnan (Ed.), *Trabzon Tarihi*, C. 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2006). Vakıf sistemi ve Türk şehirciliği. *Vakıflar Dergisi*, IX, 13-37.
- Yazır, E. M. H. (2020). Osmanlı vakıf hukukuna giriş: ahkâm-ı evkâf. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1986). Vakıf. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c.13, 153-172). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1989). İslâm'da Vakıf. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* içinde (c.14, 19-68). Çağ Yayınları.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c.42, 479-486). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

EKLER

Ek 1. Cennetmekân Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Hazretlerinin Trabzon Camiî Kebiri Vakfı gelir gider muhasebesi defteri

Kaynak: EV. D. No: 17174, s.1-2. h.1 Muharrem 1277/m.20 Temmuz 1860-29 Zilhicce 1279/m.17 Haziran 1863.